

Grafema su pagrindu <e>: sudėtinių grafemų ir morfemų santykis ankstyvojoje Simono Daukanto leksikografijoje

BIRUTĖ GUDELIENĖ

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: birutegud@inbox.lt

Simono Daukanto ankstyvojoje leksikografijoje vartotos sudėtinės grafemos su pagrindu <e> išsiskiria atvejų gausa, kurie nebuvo išsamiai mokslininkų tirti ir paties Daukanto pristatyti. Iš tyrimo duomenų matyti, kad vienam linksniui ar morfologinei formai žymėti čia pasirinktos kelios grafemos, o viena grafema dažnai žymi daugiau nei dvi morfologines reikšmes, straipsnyje tai ir stengiamasi išanalizuoti. Pastebėta S. Daukanto tendencija vartoti skirtingas grafemas spausdintame ir rankraštiniuose ankstyvosios leksikografijos žodynuose.

Raktažodžiai: Daukantas, sudėtinės grafemos, morfologinė reikšmė, rašmenų raida

---

IVADAS

Šio straipsnio tikslas – ištirti ir aptarti grafemų ir morfemų santykį sudėtinėse grafemose su pagrindu <e> ankstyvojoje S. Daukanto leksikografijoje. Išsikelti šie uždaviniai – nustatyti kiekviena sudėtine grafema žymimų linksnių skaičių; apskaičiuoti, koku grafemų skaičiumi žymimi linksniai; taip pat svarbu apibrėžti, koks yra ryšys tarp šių duomenų.

Šiam grafemų ir morfemų santykiui nustatyti atskirų tyrimų iki šiol nebuvo atlikta, tik trumpai pateiktos sudėtinių grafemų reikšmės paties S. Daukanto ir jo tyrėjų darbuose [20, 735–736; 11, 123, 180], todėl straipsnyje orientuojamasi į gilesnę sudėtinių grafemų analizę.

Darbo objektas – ankstyvojoje S. Daukanto leksikografijoje vartotos sudėtinės grafemos su pagrindu <e>, rinktos iš tyrimo šaltinių – žemaičių kretingiškių tarme parašytos *Epitome Historiae Sacrae* (1838 m.) lietuviškų antraščių ir *Žodrodžio*, taip pat *Lenkų–lietuvių kalbų žodyno* (parašyto 1839–1842 m. ar 1846 m.) [17, 25] ir *Lietuvių–lotynų kalbų žodyno* (sudarinto tarp 1842 ir 1850 m., pildyto po 1851 m.) [17, 27].

Straipsnyje taikyti aprašomasis, literatūros apžvalgos, analizės metodai.

Tyrimo medžiaga aktuali savo naujumu – pirmą kartą išsamiai pateiktos visos ankstyvosios leksikografijos sudėtinių grafemų su pagrindu <e> morfologinės reikšmės. Tai padės geriau pamatyti šių grafemų ryšius, vartojimo pozicijas ir leis ieškoti galimų dėsningumų tarp kitų grafemų vartosenos atvejų.

SUDĖTINIŲ GRAFEMŲ SU PAGRINDU <E> SENŲJŲ RAŠTŲ RAŠYBOS TRADICIJA

Senųjų raštų tradicijoje pirmiausia buvo akcentuojama aptariamųjų rašmenų fonetika. Martyno Mažvydo (1) ir Danieliaus Kleino darbuose grafema <e> buvo vartota su diakritikais ir be jų. Raidė su šakele <e> M. Mažvydo darbuose vartota nosiniams garsams žymėti. Ji buvo perimta iš lenkų. D. Kleino darbuose ši raidė žymi garsą, panašų į [en], bet tamsesnę ir tariamą lyg pro nosį [13, 22, 30; 21, 28]. D. Kleinas dar vartojo grafemas <è> ir <é>, skirtas atitinkamai ilgam, uždaram bei ilgam, atviram, kirčiuotam garsams žymėti, taip stengdamasis kodifikuoti raidyną [13, 30; 21, 92]. Nemažai grafemų su diakritikais rasta Mikalojaus Daukšos raštuose, tai <é>, <è>, <è>, <è>, <è> [13, 34; 21, 185], jie (kaip pateikia Palionis) žymi kirčiuotus garsus „[e], [œ], [è]“ [13, 34]. M. Daukša sudėtinėmis grafemomis siekė atskirti platųjį balsį [e] nuo atitinkamo siaurojo [e] [21, 185].

SUDĖTINIŲ GRAFEMŲ SU PAGRINDU <E> ŽEMAIČIŲ RAŠYBOS TRADICIJA

ZIWATE grafema <ę> be <n> nuosekliai rašoma prieš pučiamąjį priebalsį. Galūnėje kirčiuotam balsiui atliepanti <ę> be galo reta. Prieš sprogstamuosius priebalsius <ę> kaitaliojasi su <en> [plačiau dėl kitų tarminių atvejų žr.: 10, 25–26tt]. *Kozoniuje* ši grafema kaip ir ZIWATE paprastai rašyta šaknyje, jų vartoseną panaši. Žemaitiško ZIWATO įtaka *Kozoniaus* tekstui yra akivaizdi – pastarojo darbo vertėjas stengėsi padaryti tekstą žemaitišką [18, 60–61].

TYRĖJAI APIE GRAFEMOS SU PAGRINDU <E> RAŠYBĄ

S. Daukanto tyrėja Birutė Vanagienė savo darbuose pateikė ir keleto sudėtinių grafemų vartosenos paaiškinimus [20, 735–736] (2) (negausiai tyrimų medžiagai iliustruoti pateikiami visi atvejai): grafemos su graviais <à>, <è> (kurios vartojamos greta digrafų <aj>, <ej>) žymi galūninius dvibalsius [ai], [ei] (*pernà* ~ pernai, *skaugè* ~ skaugiai), taip pat skiria moteriškosios giminės daugiskaitos galininką (*wijtàs* ~ vietas, *girrès* ~ gires, vard. girė) nuo vardininko (*wijtas* ~ vietos, *girres* ~ girės); grafemą su akūtu <á> Daukantas kartais rašo vietoj aukštaičių <e> (*zámaj* ~ žemai); <è> pasitaiko vietoj aukštaitiško dvibasio <ie> (*Lėtuwius* ~ lietuvius).

Morfologijos ir rašybos tyrimai yra labai negausūs. Petras Jonikas pažymi, kad rašmenys su diakritikais <ę, è> (taip pat <ò, ù, à>, iš dalies <ą, į>) nurodomi kaip turintys morfologinę reikšmę [11, 123, 180]. Grafema <ą> rašoma vienaskaitos galininke, <ę> – vienaskaitos kilmininke ir galininke, būtojo kartinio laiko III asmenyje. Taigi vartosenos pozicijų nėra daug. Morfologiškai grafemos dažniau buvo rašomos Mažojoje Lietuvoje (3).

- (1) Šie autoriai pasirinkti kaip lietuviškos raštijos ar tam tikros rašybos tradicijos pradininkai.
- (2) Reikia pažymėti, kad B. Vanagienės minimas *Parsegėjimas iš Istorijos Žemaitiškos* rankraščio vadinamas beveik tapačiu, esančiu *Pasakose Fedro* (1824) ir *Istorijos Justinaus* (1838) rankraščiuose. Patikslinus paaiškėjo, kad *Pasakų Fedro* rankraštyje S. Daukanto neaptariama grafema <è> bei dviguba <ll>, tačiau aiškinamas rašmuo <ù>, kuris *Istorijos Žemaitiškos* rankraštyje nepateikiamas.
- (3) Mažojoje Lietuvoje morfologinių formų žymėjimas atlieka galimų homografinių formų skiriamąją, arba diferencinę, funkciją, kuri apibendrinta tam tikrų gramatinių formų rašybai (taigi rodo ir sintaksinius žodžių ryšius). Ilguosiuose vardažodžių skiemenyse žymimos kilmininko galūnės (nuo Vilento laikų), trumpuosiuose – įnagininko ir vietininko formos (nuo Rėzos darbų). Galūnių kirčio ženklai tapo morfologinių formų rodikliais, kurie XVII a. raštininkų dėlioti daugiau ar mažiau „automatiškai“ [19, 12]. Didžiojoje Lietuvoje, tiesiogiai susijusioje su slaviška raštija, spausdintose lietuviškose knygose tokių rašybos principų neaptikta. Rytų Prūsijos lietuvių (ir kai kurie latvių) raštijos kūrėjai rėmėsi humanistinės lotynų kalbos ortografijos principais, susiformavusiais XVI a. antroje pusėje dėl graikų kalbos kirčiavimo vad. Heninijaus reformos [15, 293–297].

SUDĖTINIŲ GRAFEMŲ SU PAGRINDU <E> RAŠYBA S. DAUKANTO ANKSTYVOJOJE LEKSIKOGRAFIJOJE

Tokiame kontekste ir grafemų rašybos priešistorėje S. Daukanto ankstyvosios leksikografijos grafemos su pagrindu <e>, žymincios morfologines ypatybes, išsiskiria vartojimo įvairumu, Žemaičiuose nevartotomis grafemomis (žr. 1 lentelę). Rašmenys sąlygiškai suskirstyti į porą grupių: 1) grafemos, žymincios keletą pastovių linksnių, 2) viena grafema <ę>, žyminti daug įvairių reikšmių. Pastaroji grafema dažnai vartojama Šiaurės Žemaičiuose [18].

1 lentelė. Ankstyvosios Simono Daukanto leksikografijos sudėtinių grafemų su pagrindu <e> vartoseną galūnėje

Rašmuo	Pozicija	Garsas	Pavyzdžiai	Dažnumas	Pavyzdžiai	Dažnumas
			<i>Žodrodžio</i>		<i>Epitome Historiae Sacrae</i> lietuviškų antraščių	
<é>	part. praet. act. (4)	[e']	<i>niekomîniêtino nenuweikės ~ nenuveikės</i> 24, <i>nuludės ~ nuliūdės</i> 25	2	–	–
	nom. sg.	[e']	–	–	<i>Rebekôs ukwaisdė ~ Rebekos</i> <i>ūkvaizdė</i> 7 ₂	1
			MLL		LL	
<é>	nom. sg.	[e']	<i>dwejokė kaltybe ~ dvejokia kaltybė,</i> <i>Dewinspieké ~ devynspėkė,</i> <i>gégė ~ gegė</i>	7	<i>Abejutinė ~ abejutinė,</i> <i>abejutinė ~ abejutinė, Wizgė ~ vizgė</i> 'aviža', <i>Dólkė ~ dulkė,</i> <i>dólkė ~ dulkė, Erké ~ erkė,</i> <i>plostakė ~ plostakė</i>	8
			<i>Žodrodžio</i>		<i>Epitome Historiae Sacrae</i> lietuviškų antraščių	
<è>	part. praet. act.	[e']	<i>daïlee pasikalbiejës ~ dailiai pasikalbėjës</i> 6	1	–	–
			MLL		LL	
	nom. pl.	[e']	–	–	<i>Ertès ~ ertės,</i> <i>Dulkė vide dólké ~ dulkė</i>	2
			<i>Žodrodžio</i>		<i>Epitome Historiae Sacrae</i> lietuviškų antraščių	
	nom. pl.	[e']	<i>kabės ~ kabės</i> 35	1	<i>Josuè dîrben mînaonę ~ Jozuè</i> <i>dirbina minavonę</i> 27 ₁ , <i>Josuè staba saulę ~ Jozuè</i> <i>steba saulę</i> 27 ₃	2
			<i>Žodrodžio</i>		<i>Epitome Historiae Sacrae</i> lietuviškų antraščių	
<ê>	Pozicija					
	gen. sg.	[e']	<i>giminês ~ giminės</i> 24, <i>karês padarga ~ karės padarga</i> 5, <i>parautas piktibês ~ parautas piktybės</i> 29	9	–	–

(4) Santrumpos perimtos iš: [1].

1 lentelė. Ғešinys

Raš-muo	Pozicija	Garsas	Pavyzdžiai	Daž-numas	Pavyzdžiai	Daž-numas
	loc. sg.	[ė]	<i>orė ~ ore</i> 4 _{2x}	2	–	–
	part. praet. act.	[e']	<i>netikės ~ netikęs</i> 26	1	–	–
	Galūnė		MLL		LL	
<ė>	nom. pl. loc. sg.	[e]	<i>ąta pirtiejė peramoji</i> <i>arba anta ~ anta</i> <i>pirtėje peramoji, dwė</i> <i>wasarī ~ dvi vasari</i>	2	<i>Attartė ~ atarti, Galuóžgalietė</i> <i>~ galuúžgalėti, abbó albė</i> <i>abbūdū ~ abu arba abudu,</i> <i>Apejėmas ~ apėjimas,</i> <i>Apsiejėmas ~ apsiėjimas</i>	5
<ė>	nom. pl.	[e], [ė]	–	–	<i>Bitės ~ bitės, Gyžtė ~ gyžti,</i> <i>akys dajriesė ~ akys dairėsi</i>	3
<ė> (5)	part. praet. act.	[e']	<i>priaugęs ~ préaugęs</i>	1	–	–
<ė> (6)	gen. sg.	[e'], žem. [e']	<i>kiltės ~ kiltės</i>	1	–	–
<ė> (7)	gen. sg.	[e']	<i>mokslūs gaspado-</i> <i>rystęs ~ mokslas</i> <i>gaspadorystės,</i> <i>paskūjės walės ~</i> <i>paskujės valės,</i> <i>dalīs lajwinęs ~ dalis</i> <i>laivinės, dalīs eldynęs</i> <i>~ dalis eldynės</i>	5	–	–
<ė>	part. praet. act.	[e']	<i>iszdurbės ~ išdurbęs</i>	1	–	–
			Iš viso	14	–	–

(5) Tamara Buch savo straipsnyje pateikia pavyzdį su tokiu pat kirčiuotu rašmeniu <ė> (kadangi autorė nenurodo, iš kurio amžiaus šis pavyzdys, galima spręsti, kad tai sukirčiuotas lietuvių kalbos žodis, žr. *LKŽe*), pvz.: *męsti* 'mėler, mélanger', tik čia jis pavartotas šaknyje [8, 1]. Ši grafema buvo vartota Frydricho Kuršaičio gramatikoje (*Grammatik der litauischen Sprache*, 1876) [dar plg. 19, 70]. F. Kuršaitis, rinkdamas lietuvių kalbos žodžius, bendravo ir su S. Daukantu – pastarasis tą grafemą galėjo perimti anksčiau. 1843 m. F. Kuršaitis išspausdino lituanistinį veikalą *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache*. Juo naudojosi Augustas Šleicheris, rašydamas lietuvių kalbos gramatiką.

Daukanto pateikiamas pavyzdys dabartinėje bendrinėje kalboje galūnėje nekirčiuojamas, taigi šiuo atveju cirkumfleksas žymi ilgumą.

(6) Ši grafema buvo vartota A. Šleicherio *Lituanicoje* (*Lituanica von Hrn. Prof. Schleicher. Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, 1853, Bd. S. 76–156) ir pakeista į <ė> [9, 43]. Nemažai kas iš šio darbo buvo perkelta į lietuvių kalbos gramatiką (*Litauische Grammatik*, 1979, 170). Gramatiką A. Šleicheris pradėjo rašyti 1848 m., baigė 1855 m. viduryje. S. Daukantas su kitu A. Šleicherio darbu – gramatika – buvo susipažinęs dar 1857 m. [14, 171].

(7) Zigmas Zinkevičius mini rankraštinių tekstų ir 1589 m. išspausdinto hegzametro įtaką M. Daukšos kalbai, būtent kirčio ženklų ir grafemos <ė>, žyminčios garso platumą, vartojimą [22, 626t]. Tuo M. Daukša, kaip lietuviškosios raštijos LDK pradininkas, darė įtaką tolesniems rašybos kūrėjams. Dar žr. [23].

Šioje lentelėje pateikiamų grafemų vartoseną neretai panaši į vartojamą senuosiuose raštuose, žemaičių raštijoje. Pirmiausia aptartini linksniai, žymimi vienokiomis ar kitokiomis grafemomis.

Morfologinei būtojo kartinio laiko dalyvio galūnei žymėti vartotos kelios sudėtinės grafemos. Šioje galūnėje vartojama grafema <é>, žyminti ilgąjį garsą [e-]: *niekominiētino nenuweikės* ~ nieko minėtino nenuveikęs 24, *nuludės* ~ nuliūdęs 25 (plg. kitaip rašoma: *neloubonte nuludes* ~ neliuobančiai 'nepratusiai' nuliūdęs 37). Šiai galūnei žymėti *Žodrodyje* vartojama ir <è>, pvz.: *dailee pasikalbiejēs* ~ dailiai pasikalbėjęs 6, taip pat grafema <ê> (1x), pvz.: *netikēs* ~ netikęs 26 (tai Daukanto vadovėlyje pateikta bazinė grafemos reikšmė), MLL rasta grafema <ē>, pvz.: *iszdūrbēs* ~ išdurbęs. Būtojo kartinio laiko galūnę žymi ir kita grafema <ę> (1x), pvz.: *prieaugēs* ~ prieaugęs. Palyginus spausdintą ir rankraštinių žodynus akivaizdu, kad juose būtojo kartinio laiko dalyvio galūnei žymėti pasirinkti skirtingi rašmenys. Grafema su akūtu ir stogelio formos cirkumfleksu rasta labiau apie žodyno vidurį, 24–26 puslapiuose, o grafema su graviu – jo pradžioje.

Moteriškosios giminės daugiskaitos vardininke, kur žymi aukštaičių garsą [e:] (žemaičių [ē]), *Žodrodyje* rašoma grafema su graviu <è>, pvz.: *kabēs* ~ kabės 'kopėčios' 35, ji rasta ir LL žodyne, pvz.: *Ertēs* ~ ertės, nors ten pat vartota ir grafema <é>, *keles motriszkės* ~ kelios moteriškės. *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse grafema <è> pavartota du kartus, pvz.: *Josuē dirben mīnaonę* ~ Jozuė dirbina minavonę 27₁, *Josuē staba saulę* ~ Jozuė steba 'stebī' saulę 27₃.

MLL ir LL žodynuose grafema <é> (15x) žymi aukštaitišką garsą [e:] (žemaičių [ē]) vienaskaitos vardininko galūnėje, pvz.: *metugé* ~ metūgė, *irklē dwirkle* ~ irklė dvirklė, *bungé* ~ bungė, *skauragé* ~ skauragė, *dwiaké* ~ dviakė, *dwejoké kaltybe* ~ dvejokia kaltybė; *Dulkė* vide *dólké* ~ dulkė vide dulkė; ji rašoma ir *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse, pvz.: *Rebekôs ukwaisdė* ~ Rebekos ūkvaizdė 'jaunikio ar jaunosios namų apžiūrėjimas prieš vestuves, pražvalgos' 7₂.

Grafema su stogelio formos cirkumfleksu <ê> (14x), kuri taip pat žymi aukštaitišką garsą [e:] (žemaičių [ē]), *Žodrodyje* vartojama šiomis morfologinėmis reikšmėmis: ji žymi vienaskaitos kilmininką, tokių pavyzdžių daugiausiai (9x), pvz.: *isz swilksniēs* ~ iš svilksnės 25, *dalis pasaulēs* ~ dalis pasaulės 3. Reikia pažymėti, kad yra ir kitokių šio linksnio rašybos variantų, pvz.: *pasaulis dalis* ~ pasaulis dalis 'pasaulės dalis' 15, *karęs brilius* ~ karės brylius 18. Grafema <ê> dar vartojama vienaskaitos vietininke (2x), pvz.: *sklōndite orē* ~ sklandyti ore 4, *wibūrte orē* ~ vyburti 'kaboti, karoti' ore 4, žymi garsą [e]. MLL rašmuo <ę> (1x) vartotas vienaskaitos kilmininkui reikšti, pvz.: *kiltēs* ~ kiltės.

Lyginant su aptartąja senųjų raštų, žemaičių rašybos tradicija akivaizdu, kad ten vienam linksniui žymėti nebuvo pasirinkta kelių grafemų. Analizuojamuosiuose S. Daukanto žodynuose, lyginant šių grafemų vartoseną, žymus skirtingų grafemų vartojimas spausdintame ir rankraštiniuose žodynuose. Apibendrinant kiek kitu aspektu įdomu žvilgtelėti, kiek grafema žymi linksnių ar formų: <é> žymi part. praet. act. ir nom. sg. (2x); <é> – part. praet. act. ir nom. pl. (2x); <è> – gen. sg., loc. sg., part. praet. act (3x); <ē> žymi nom. pl. ir loc. sg. (2x), <ē> – nom. pl. (1x), <ę> part. praet. act. (1x), <ę> žymi gen. sg. (1x), rašmuo <ę> – gen. sg. (1x), <ē> – part. praet. act (1x).

Iš visų anksčiau pateiktųjų grafemų išsiskiria grafema <ę> (8). Ji nusižiūrėta iš M. Daukšos ir K. Sirvydo [11, 236]. Grafema <ę> tradiciškai vartotina, kaip teigia P. Jonikas, vienaskaitos

(8) Ši grafema yra tik *Abecieloje* (2, 7), nes *Prasmoje* vartojama lotyniška abėcėlė.

galininke ir vienaskaitos kilmininke (9), ir pateikia *Prasmos* ir kitų darbų pavyzdžius [11, 236]. Šios reikšmės *Žodrodyje* rastos kartu su naujomis, jų yra labai įvairių (žr. 2 lentelę).

Ankstyvojoje S. Daukanto leksikografijoje grafema <ę> žymi 6 gramatinių formų ir linksnių atvejus. Grafema su nosine <ę> (52x) *Žodrodyje* yra viena gausiausių. Ji vartojama ilgajam aukštaitiškam garsui [eː] žymėti, dažniausiai (19x) vienaskaitos galininke, pvz.: *szwentę* ~ šventę 17, *teisibę darau* ~ teisybę darau 22, *padoudū i waldę* ~ paduodu į valdžią 38. Apie tai rašo P. Jonikas [11, 237]. Daugiausiai *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse rasta daiktavardžio galininko linksnių – (11x), kaip ir *Žodrodyje*, pvz.: *pardoud pirmgimibę* ~ parduoda pirmgimybę 8₁, *apreisz karonę* ~ apreiškė karonę 31₁; *Iszwert ir panesz ię* ~ išstveria ir paneša ją 29₃, *iszgelb. ię* ~ išgelb[ėja] ją 51₄, *ózem Babilonię* ~ užima Babiloniją 55₂, *anou bażniczę* ~ anuoja 'valo' bažnyčią 59₄, *trauk i Iudeię* ~ traukia į Judėją 61₂. Šiek tiek pavyzdžių rasta LL (4x), pvz.: *Atarti (: eżę)* ~ atarti ežę, *Gadinti ġiminę* ~ gadin-ti giminę, *douti douklę* ~ duoti duoklę, *douklę doumi* ~ duoklę duomi 'duodu'. Galininkui MLL irgi priskirtini tik keturi pavyzdžiai: *żinę dūdū* ~ žinę duodu, *auginti jaunūmenę* ~ auginti jaunuomenę, *uż newalę* ~ už nevalę, *welū geląbę* ~ velu gelambę.

Panašiai yra su daiktavardžio kilmininku *Žodrodyje* (7x), kuris nurodo žemaitišką garsą [eː] (aukštaitišką [eː]), pvz.: *onziāmęs* ~ ant žemės 20, *isz kalinczes* ~ iš kalinčės 37, *walstibęs* ~ valstybės 17 [11, 237]. Nemažai rasta *ė*-kamienių daiktavardžių kilmininko galūnės (12x) pavyzdžių *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse, kur grafema žymi aukštaitišką [eː] (ir greičiausiai žemaitišką garsą [ē]), pvz.: *ógnęs stołpas* ~ ugnės stulpas 'ugnies stulpas' 24₂, *maręs undinys* ~ marės 'jūros' vandenys 24₃, *nu ikurimo pasaulęs* ~ nū įkūrimo pasaulės 'nuo įkūrimo pasaulio' 63₁. Kilmininko linksnio (11x) pavyzdžiai iš MLL gausesni, pvz.: *purinimas žiamęs* ~ purinimas žemės, *isz skaugęs* ~ iš skaugės, *isz malonęs* ~ iš malonės, *isz antros pusęs* ~ iš antros pusės. Daugiausiai grafemų LL žodyne (16x), pvz.: *Abdegte nu saulęs* ~ apdegti nu saulės, *mergelęs wardas* ~ mergelės vardas, *pilęswirs* ~ pilės vyras, *Aptiemis (saulęs)* ~ aptėmis 'užtemimas' saulės.

MLL dar rasta grafema <ę> (5x), žyminti aukštaitišką [eː] (ir greičiausiai žemaitišką garsą [ē]), pvz.: *gaspadorystęs* ~ gaspadorystės, *attijsiejās testamento arba paskūjēs walęs* ~ attiesėjas testamento arba paskuojės valės, *dalis tajwinęs* ~ dalis laivinės, *dalis eldynęs* ~ dalis eldynės.

Ankstyvojoje Daukanto leksikografijoje rasta ir daiktavardžio vardininko (6x) atvejų, kur ši grafema žymi aukštaitišką garsą [eː] (žemaitišką garsą [ē]), pvz.: *wiresnibę pirmgiminę* ~ vyresnybė pirmgiminė 22, *stipribę* ~ stiprybė 35, *karonę* ~ karonė 38. Šis rašmuo taip pat vartojamas LL vardininko galūnei žymėti, pvz.: *ugnęs glistelę* ~ ugnės glistelė.

Analizuojamuosiuose žodynuose pasitaikė ir veiksmazodžio bendraties (2x), rašomos su <ę>, žyminčios žemaičių garsą [ē], pvz.: *iszlautę* ~ išlauti 'laikyti atkišus, atlaikyti' 38, *iszgriaute* ~ išgriauti 38. Toje pat pozicijoje, tik žodyno pradžioje, vartotas ir rašmuo <ė>, pvz.: *sawgotę* ~ saugoti 11. Veiksmazodžio bendratį MLL žodyne (1x) iliustruoja *ryszteis* ~ ryžties.

Būtojo kartinio laiko galūnėje *Žodrodyje* rašoma grafema <ę>, žyminti žemaičių garsą [ē] (aukštaičių [eː]), pvz.: *onteię* ~ antėjo 1, *sūstoieę* ~ sustojo 7, *nebpasirodę* ~ nebpasirodė

(9) Kaip aiškina pats Daukantas, <ę> kilmininke jis vartoja nusižiūrėjęs į Dauką ir Sirvydą, ir tuo būdu atskiria šį vienaskaitos kilmininką nuo daugiskaitos vardininko, kuriuodu jo tarmėje (tartyje šakninio kirčiavimo atsitikimais) vienaip skamba. Taigi vėl nėra reikalo tame kilmininke ieškoti kokio etimologinio <ę>, kaip anksčiau kai kurie kalbininkai buvo bandę daryti, ir atkūrinėti čia vienaskaitos kilmininko formantą su -en- [11, 236].

2 lentelė. Ankstyvosios Simono Daukanto leksikografijos grafemos <ę> vartosenos atvejai

Rašmuo	pozicija	Garsas	Pavyzdžiai	Dažnumas	Pavyzdžiai	Dažnumas
	Galūnė		<i>Żodrodžio</i>		<i>Epitome Historiae Sacrae</i> lietuviškų antraščių	
<ę>	acc. sg.	[e]	<i>karonę</i> ~ karonę 16, <i>i karę</i> ~ į karę 8	19	<i>ikurę pasaulę</i> ~ įkurę pasaulę 1 ₁ , <i>pardoud pirmgimibę</i> ~ parduoda pirmgimybę 8 ₁	16
	nom. sg.	[e]	<i>wiresnibę pirmgiminę</i> ~ vyresnybę pirmgiminę 2, <i>stipribę</i> ~ stiprybę 35	5	–	–
	gen. sg.	[e]	<i>onžiamę</i> ~ ant žemės 20, <i>isz kalinczę</i> ~ iš kalinčės 37	7	<i>isz žámęs</i> ~ iš žemės 12, <i>Padalüemis žadietos žámęs</i> ~ pa- dalijimas žadėtos žemės 281	12
	inf.	[ę]	<i>iszlautę</i> ~ išlauti 38, <i>iszgriantę</i> ~ išgriauti 38	2	–	–
	praet. 3	[ę]	<i>onteię</i> ~ antėjo 1, <i>sustoieię</i> ~ sustojo 7, <i>süwarę</i> ~ suvarė 8	6	<i>ikurę pasaulę</i> ~ įkurę pasaulę 1 ₁ , <i>sótwierę Adomą</i> ~ sutvėrė Adomą 1 ₂ , <i>pawedę żmógou</i> ~ pavedė żmogou 'żmogui' 1 ₃	15
	prc. praet. act. nom. sg. m.	[e]	<i>ipikęs</i> ~ įpykęs 20, <i>pasimetęs</i> ~ pasimetęs 36	12	<i>pagrižęs</i> ~ pagrižęs 9 ₂	1
			Iš viso	52		39
			Iš viso rašmenų su diakritikais	68		41
			MLL		LL	
	praet. 3	[e], [e]	<i>tejp man lajmele lemę</i> ~ teip man laimelę lėmė	45	<i>kożna tarp jų apsigłamżę</i> ~ kożna tarp jų apsiglamžė, <i>anij ieię i</i> <i>debesiną</i> ~ anie įėjo į debesyną, <i>wilkaj musų szuni sudikoię</i> ~ vilkai mūsų šunį sudikėjo 'sudraskė'	11
	nom. sg.	[e]			<i>ugnęs glistelę</i> ~ ugnės glistelė 'ug- nies kibirkštėlė'	1
	prc. praet. act. nom. sg. m.	[e]	<i>iszwiręs</i> ~ išviręs, <i>atilsiejęs</i> ~ atilsėjęs, <i>iszdukęs (dikas)</i> ~ išdūkęs (dykas) 'išdykęs'	9	–	–
	gen. sg.	[e]	<i>karęs żygis</i> ~ karės žygis, <i>minęswade</i> ~ minės vadė, <i>isz gélżęis</i> ~ iš gelžies	11	<i>nu saulęs</i> ~ nu saulės, <i>Bierimas jaujęs</i> ~ bėrimas jaujės, <i>oręs lajks</i> ~ orės laikas, <i>Gimnies kiltęs</i> ~ giminės kiltės?	16
	acc. sg.	[e]	<i>żinę dūdū</i> ~ žinę 'žinią' duodu, <i>auginti</i> <i>jaunuomenę</i> ~ auginti jaunuomenę, <i>uż newalę</i> ~ už nevalę, <i>welū gelqbę</i> ~ velu gelambę	4	<i>sawo numū dabą sekę</i> ~ savo namų dabą sekė, <i>anij ieię i debesiną</i> ~ anie įėjo į debesyną	4

8, *sùwarę* ~ suvarė 8, *zãmin nugarmieję* ~ žemyn nugarmėjo 35. Būtojo kartinio laiko atvejų *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse taip pat rasta nemažai (15x) (čia žymimas aukštaitiškasis garsas [eː]), pvz.: *ikurę pasaulę* ~ įkurė pasaulę 1₁, *sótwierę Adomą* ~ sutvėrė Adomą 1₂, *pawedę žmógou* ~ pavedė žmogou ‘žmogui’ 1₃, *pakiele* ~ pakėlė 42₁. LL irgi rasti keli atvejai (11x), pvz.: *kožna tarp jù apsigłamzę* ~ kažna tarp jų apsiglamžė, *sawo numú dabą sekę* ~ savo namų dabą sekė, *anij ieię i debesiną* ~ anie įėjo į debesyną, *wilkaj musú szuni sudikoię* ~ vilkai mūsų šunį sudykojo; taip pat ir MLL (45x), pvz.: *tejp man łajmele lemę* ~ taip man laimelę lėmė.

Būtojo kartinio laiko dalyvio reikšmę *Epitome Historiae Sacrae* lietuviškose antraštėse turi tik vienas žodis su aukštaitišku garsu [eː], pvz.: *pagrižęs* ~ pagrižęs 9₂; LL tokių dalyvių rasta (11x), pvz.: *atkritęs* ~ atkritęs, *atilsiejęs* ~ atilsėjęs, *sustingęs* ~ sustingęs. Nemažai atvejų (12x) *Žodrodyje* turi būtojo kartinio laiko dalyvio reikšmę, pvz.: *itrakęs* ~ įtrakęs 5, *isstingęs* ~ išstingęs 16, *ipikęs* ~ įpykęs 20, *pragaišęs* ~ pragaišęs 29, *pasimetęs* ~ pasimetęs 36, tačiau rasta nemažai grafemų be diakritikų, vartojamų šiam linksniui žymėti (43x).

Apibendrinant reikia pasakyti, kad būtent grafema <ę>, nors ir vartota įvairiomis reikšmėmis, buvo rasta visuose trijuose žodynuose tose pačiose pozicijose – taigi visoje ankstyvojoje leksikografijoje jos vartosenos pozicija nekito.

Ši grafema labiausiai atspindi aukštaitišką ir žemaitišką fonetikos santykį galūnėje. Aukštaitišką fonetiką grafema <ę> atspindi vienaskaitos galinininko ir būtojo kartinio laiko dalyvio galūnėse, o žemaitiškai ji vartota moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko, vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko, bendraties, būtojo kartinio laiko galūnėse.

IŠVADOS

Ankstyvosios Simono Daukanto leksikografijos rašyba senosios raštijos ir žemaičių rašybos tradicijoje išsiskiria rašmenų ir reikšmių novatoriškumu ir gausumu.

Ankstyvojoje S. Daukanto leksikografijoje sudėtinės grafemos su pagrindu <e> yra dvejopos: kiekviena iš grafemų turi daugiau nei dvi reikšmes; atitinkamam linksniui žymėti vartojama daugiau nei viena grafema.

Grafemų ir morfemų santykis S. Daukanto ankstyvojoje leksikografijoje nevienalypis: keliomis grafemomis rašomi vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko, vienaskaitos kilmininko linksnių bei būtojo kartinio laiko dalyvio galūnės.

Grafema su nosine <ę> galūnėje žymi net šešis linksnių ir morfologinių veiksmažodžio formų atvejus. Tai lėmė tarminės fonetikos ir rašybos tradicijos mišinys.

Įvairiareikšmė grafemų vartoseną priklauso nuo žodyno pobūdžio (ar jis spausdintas, ar rankraštinis), vietos žodyne. Ji atspindi iki galo nesusiformavusią S. Daukanto rašybos sistemą (šiuo atveju tai liečia grafemos su pagrindu <e> rašybą).

Daugumos straipsnyje aptartųjų grafemų reikšmių S. Daukantas net nebuvo išskyręs ar aptaręs atskirai.

Gauta 2013 03 18
Priimta 2013 05 20

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ALEKNAVIČIENĖ, Ona; SCHILLER, Christiane; ZINKEVIČIUS, Vytautas. *Jokūbas Perkūnas, Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift, 1706, 2008.* [Santrumpas parengė Ona Aleknavičienė]. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/Downloads/Indeksai/PB.html>.

- [2] [DAUKANTAS, Simonas] [Antraščių vertimas] C[harles] F[rançois] L'homond. *Epitome Historiae Sacrae*. Petropilie, 1838. LMABR, L–19/146.
- [3] [Daukantas, Simonas]. *Zodrodys toie kningelieie essontiu žodiū*. Charles François L'Homond, *Epitome Historiae Sacrae*. Petropilie, 1838, 1–42 (atskira puslapių numeracija knygos pabaigoje). LMABR, L–19/146.
- [4] DAUKANTAS, Simonas. Lenkų-lietuvių kalbų žodyno medžiaga, Cz (czerwcowy) – Z. LLTI, šifras SD 13.
- [5] DAUKANTAS, Simonas. [Lietuvių–lotynų kalbų žodynas, A–G (gvildyti)]. Be datos. LLTI, šifras SD 14.
- [6] DAUKANTAS, Simonas. *Prasmą lotinų kalbos*. Petropilis: K. Hintzės spaustuvė, 1837.
- [7] GUDELIENĖ, Birutė. *Simono Daukanto Žodrodžio ir jo verstų antraščių lietuviškų žodžių indeksai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
- [8] BUCH, Tamara. La diachronie d'une neutralization. *Opuscula Lithuanica*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1998, p. 1–10.
- [9] DROTVINAS, Vincentas. *Augustas Šleicheris lituanistas*. Serija Kalba ir žmonės. Vilnius: Mokslas, 1979.
- [10] GIRDENIS, Aleksas; GIRDENIENĖ, Danutė. *1759 metų „Ziwato“ indeksas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- [11] JONIKAS, Petras. *Lietuvių bendrinės kalbos kūrimasis antroje XIX amžiaus pusėje*. Čikaga: Pedagoginis literatūros institutas, 1972.
- [12] KARPAVIČIUS, Mykolas. *Kozonius K. Mykolas Karpaviczias <...>*. PADUWTAS WYLNUIW Drukarnie Kunygu Bazylionu, 1794.
- [13] PALIONIS, Jonas. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis, 1967, p. 33–34.
- [14] PALIONIS, Jonas. *Lietuvių literatūrinė kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas, 1979.
- [15] STROCKIS, Mindaugas. Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui. *Baltistica* 39(2), 2004, p. 289–307.
- [16] STROCKIS, Mindaugas. Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui. Daktaro disertacija (rankraštis). VUB RS, F76-4720, 2007.
- [17] SUBAČIUS, Giedrius. Simono Daukanto žodynai. Iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. Vilnius: Sietynas, 1990, p. 20–31.
- [18] SUBAČIUS, Giedrius. *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- [19] ŠINKŪNAS, Mindaugas. XVI–XVII amžiaus Mažosios Lietuvos raštų akcentografija. Daktaro disertacija (rankraštis). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
- [20] VANAGIENĖ, Birutė. Redakcinės pastabos. *Simonas Daukantas. Raštai 1*. Vilnius: Vaga, 1976, p. 735–742.
- [21] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos istorija 3: Senųjų raštų kalba*. Vilnius: Mokslas, 1988.
- [22] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. Apie Mikalojaus Daukšos raštų kalbos ištakas. *Rinktiniai straipsniai 1*. Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2002, p. 625–628.
- [23] ŽILINSKAITĖ, Eglė. Vietos raiška Mikalojaus Daukšos *Postilėje*: postpoziciniai vietininkai ir jų funkciniai ekvivalentai. Daktaro disertacija (rankraštis). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010.

BIRUTĖ GUDELIENĖ

Grapheme with the base <e>: relationship between compound graphemes and morphemes in the early lexicography of Simonas Daukantas

Summary

Simonas Daukantas' early lexicography distinguishes for the affluent use of compound graphemes with the base <e> which were neither comprehensively examined by scientists nor introduced by Simonas Daukantas.

The relationship between the graphemes and morphemes in the early lexicography of Simonas Daukantas is not indiscrete: a few graphemes are used to spell the endings of nominative singular and plural of nouns, genitive singular of nouns and past frequentative tense of the participle, whereas the single grapheme <ę> denotes as many as several meanings – six morphological forms of the verb and cases. It most of all reflects the relationship between the Lower Lithuanian and Higher Lithuanian phonetics in the certain ending.

Such a variety of cases used should be considered as a mixture of dialectal traditional phonetics and spelling which depends on the nature of the dictionary (printed or manuscript) and place in the dictionary and reflects the immature system of spelling of Simonas Daukantas (in this instance the spelling of the grapheme having the base <e> is considered).

The grapheme <ę> is the only grapheme of all the compound graphemes discussed in the article which was found in all the three dictionaries in the same position and the graphemes <ę̇>, <ę̈>, <ę̉> were found only in the MLL manuscript dictionary, though the first of them was traced in the ending of the past frequentative tense of the participle and the other two were discovered in the ending of the genitive singular of the noun.

Key words: Daukantas, compound grapheme, morphological meaning, development of graphemes